

АПРИЛСКИЯТ СПОР В ПЕЧАТА ЗА ПЪТЯ НА ЛИТЕРАТУРАТА

МИХАИЛ ВАСИЛЕВ

Тази статия няма за задача да обхване цялостно въпроса за развоя на литературната критика, литературната история и литературната теория след Априлския пленум. Тя цели да припомни някои спорове, които се водиха в печата и които имаха значение в някаква степен и за литературното творчество, и за литературно-критическото мислене. Тези спорове възникваха естествено в онези атмосфера на търсене, на творческо дръзновение, която бе създадена след Пленума. Те определяха донякъде характера на духовния климат, бяха израз на творчески усилия за придвижване напред и за преодоляване на предишни грешки и слабости, завещани от времето на култа.

Най-голямото завоевание на Април 1956 г. е откриването на способността за творческо прилагане на марксистко-ленинската естетика. В този смисъл са преоценките на изминатия път на критиката. Ярка проява е обемистият доклад на Георги Цанев, изнесен на конференция по случай 15-годишнината от 9. IX. 1944 г. Г. Цанев в самокритичен и критичен тон, с примери и имена, разглежда пораженията от догматизма и пътищата за връщането към ленинския подход в литературата. На практика се разгаря дискуссионният огън. В споменатия доклад, който прерасна в изключително важната му книга „По пътя на реализма“, Г. Цанев, без да подценява направеното от критиката и литературната история в периода, „когато се наливаха основите“ на социализма и на ожесточената класова борба, решително заговори и за ненужното възприемане на догматичната редакция на марксизма-ленинизма, което помогна изкуството и литературата да се схематизират. Самият Цанев отново даде пример за онова изкуство на критика, което претворява марксистко-ленинските методологически положения през призмата на съпреживяването на литературата и поспециално през призмата на индивидуално неповторимата творческа личност. Разбира се, и други критици, като Пантелей Зарев, още в ранните априлски години възвърнаха сетивата си за литературата, без да игнорират решаващата роля на идеологическия момент.* Но нас специално ни интересува движението и съзряването на литературната мисъл по пътя на Април, като се базираме на един отрязък от време.

Годината 1962 е забележителна с XXII конгрес на КПСС. Ето защо отглас от конгреса е онова партийно събрание на писателите, което се проведе под девиза „Могъща очистителна и вдъхновяваща сила“. Въсъщност в тези дни, т. е. на шестата година от XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на БКП, се извършва окончателното сбогуване с рецидивите, останали от периода на

* Вж. книгата на П. Зарев. Стил и художественост. С., 1958.

култа към личността. За всичко това съдим от писателски изказвания, публикувани в „Литературен фронт“. Първи Михаил Величков говори на споменатото събрание, че култът към личността е отхвърляне на колективния ум. Челкаш развива темата за окончателното изкореняване на фаворизирането на писателите. Мартинов е недоволен от интерпретацията на пролетарско-революционната литература през 30-те години. Васил Колевски мисли, че е поизоставена борбата с догматизма. Богомил Райнов си прави самокритика за предишното догматично отношение към сложната култура на Запад. Той осъжда и собственото си сектантско отношение към теоретичните принципи на нашата идеология. И заедно с това Богомил Райнов се обявява срещу полемиката, подтиквана от чисто лични сметки.

Валери Петров допълва, че единомислието не е повторението на мислите на един човек. Той казва: „Появи се вътрешен цензор при положението, че сърцата ни са червени.“

Андрей Гуляшки апелира за връщането на обикновения човек в литературата. Той напomia, че тъкмо този човек е герой на най-добрите наши творби от създаването на българската литература насам. Людмил Стоянов прави характеристика на пораженията върху литературата и литературния живот, нанесени от култа към личността. Той е непримирим към онези писатели, които не искат да се замислят достатъчно дълбоко върху това отминало явление. Според Гошкин статията за романа „Тютюн“ и неговите злополучни критици е нанесла повече вреда, отколкото полза. Гошкин е убеден, че големият роман заслужава защита. Но за съжаление тя е осъществена със средствата на самия култ към личността. Гошкин остро поставя въпроса за борба с дребнобуржоазната развихреност и „субективизма“.

Фурнаджиев признава, че е вярвал повече на схемите, а по-малко на себе си. Веселин Андреев с болка говори за онези литературна политика, осъществявана от писатели, която разединява творците.

Пантелей Зарев изтъква, че лозунгът „Повече между народа, по-близо до живота“, издигнат от др. Тодор Живков, е всъщност най-правилната и най-богата естетическа програма за литературен живот и литературно творчество. Георги Караславов предпочита да възразява на Людмил Стоянов по въпросите на ръководството на литературния живот. Д. Методиев припомня основните ленински положения на културната политика, за да премине в настъпление срещу проявите на безидейност и естетически формализъм. Отправя критика по адрес на Константин Павлов, публикувал стихотворението „Славеите пеят“, чиято идея е несъвместима според него с веруюта на социалистическия писател. Радевски признава, че в момента, когато литературата се гърчи между догматизма и живота, той се е показал доста сприхав, остър и неконтактен. Признава вината си за неблагоприятията в литературния живот.

В бр. 8 на „Литературен фронт“ от 1962 г. Николай Стайков в статията си „В сянката на култа“ съвсем искрено говори за доброволното вкаменяване на поета през догматичните години, породено от честната вяра в един-единствен човек.

И с още по-голяма свобода Левчев помества статията „Проблеми на свободния стих“. Той опровергава онези, които вярват, че свободният стих е синоним било на безидейност, било на западно влияние, било на модно позърство. Корените на свободния стих според Левчев са в сферата на емоционалния ритъм, т. е. негърската поезия. Позовава се на Агостино Нето, за да докаже, че ритмите са в светлината, в цветята, в звуците, в движението. Той пише: „Свободният стих може да се балансира само върху клаузална пауза или само върху клаузула.“ Според него свободният стих едва ли не се открива в отделни строфи от народната песен „Балканджи Йово“. Определя Гео Милев като баща на бъл-

гарския свободен стих. Проследява ролята на Е. Багряна, Б. Райнов, Б. Божилов, Ив. Пейчев, Бл. Димитрова, В. Ханчев, Г. Джагаров, П. Пенев за развоя на свободния стих. Той заключава, че свободният стих се гради на пулса на чувството и движението на мисълта.

В сравнение със Стефан Цанев, публикувал своята възхвала на свободния стих, с която е накарал редица хора да настръхнат, Левчев е много по-обмислен, по-въздържан. Цанев, без да иска, в искреното си желание да участва в изграждането на една съвременна поезия, написа статия, която едва ли не звучеше като модернистичен манифест. Но преди да се спрем на опонентите на Стефан Цанев, искаме да напомним, че докато читателят възприеме статията за свободния стих на Левчев, той е бомбардиран от нови мисли (статията „Някои проблеми на българския роман“ от Др. Асенов). Ръководна е идеята, че писатели като Мориак, Селинджър, Сароян при цялата си изящност и финес не са от първата редица. При тях няма изведена философия на образа. Силни са в изображението на характерите и случките, но избягват да боравят с големите социално-философски обобщения. От този ъгъл на виждане Др. Асенов критикува онези български романисти, на които липсват проблеми. От висотата на тези разбирания, като оценява добре романа „Мъртво вълнение“ на Ивайло Петров, той все пак прави сериозни възражения по отношение на отделното портретиране на героите и на цялостната композиция.

В „Литературен фронт“ не води еднопосочно разговорите. Затова напомним чрез статията на В. Колевски „Поети — пропагандатори на комунизма“, че главното е в сътворяването на поезия, която съдейства на живота. Авторът се спира на „Песен за комунистическата вяра“ на Д. Методиев, на „Пулс“ и „Мисли“ на Ал. Геров. В същия утвърдителен план говори и за сполуките на Павел Матев, Слав Хр. Караславов.

Левчев също пише, че комунистическите идеи са тези, които определят съвременността. Позовава се на Брехт, Пикасо, Сикейрос, Гилен. Убедително звучи твърдението, че съвременността е част от таланта (статията „Съвременни форми и литературна мода“, „Литературен фронт“, бр. 13, 1962 г.).

Гуляшки в бр. 22 пише статията „Новаторство, но какво?“. Тук още в заглавието личи, че се говори за онова новаторство, което е подсказано от живота. Б. Божилов с рецензията „Далечното плаване на Ив. Пейчев“ отново ни връща към истината за новото, което се ражда от светлия оптимизъм, пречистен от болка и съмнение, провъзгласил дружбата. В бр. 41 на „Литературен фронт“ от разглежданата година Людмил Стоянов размишлява върху непрекъснатите новаторски открития на българската поезия, направени от Ботев, Вазов, Яворов, Гео Милев, Смирненски, Вапцаров, Багряна, Радевски, Ханчев, В. Петров, П. Пенев. Изключително му допада Веселин Ханчев, който строи образите по приемлива логика, правейки разлика между конкретност и фикция. В същата тази динамична година Слав Хр. Караславов, подтикнат от статиите на Ст. Цанев и Л. Левчев, излиза със своята статия „В защита на човешката поезия“. Той е убеден, че пропагандаторите на свободния стих и най-вече Ст. Цанев са следовници на модернизма. Слав Хр. Караславов се връща към българския модернизъм в миналото, за да докаже, че неговите привърженици, като Иван Ст. Андрейчин, Ч. Мутафов, Теодор Траянов, Сирак Скитник, са пропилили много сили напразно. Затова той приканва съвременните модернисти да се върнат в полето на българското, за да не ги сполети печалната слава на изброените поети. В бр. 46 на „Литературен фронт“ от 1962 г. Петър Караангов отговаря на Слав Хр. Караславов (статията „Поезията в средата на века“). Той отхвърля оприличаването на българското като стара монета. Защищава Левчев, Башев, Цанев, в чийто стихове според него трепти усещането за сливане с века на научно-техническата революция и социалистическите преобразования.

Започналата битка на т. нар. свободен стих продължава и през 1963 г. В бр. 3 на „Литературен фронт“ Цветан Стоянов излиза със статията „Българско, наистина българско“. За мотото взема следните думи: „Онзи, който има нужда да се възбужда, когато говори за своята родина, обича своята възбуда повече от своята родина.“ Странно започва статията с отхвърляне на сталинския тезис за култура, национална по форма, социалистическа по съдържание. Цветан Стоянов се обявява срещу онези, които търсят българското във външните белези. Не е съгласен да се гледа на националното като на застинала форма. Изключително злъчен е към онези, които виждат българското в съчетанието на бълкицата с москвичка. Макар и краен, Цветан Стоянов е прав в мисълта, че традицията е онова, което преминава в настоящето. За него Левчев изразява не изобщо родината, а родината чрез днешната родина. Без да желае, изпада в едностранчивост, като набляга, че бъдещето принадлежи изключително на световната общочовешка култура. Някак прескача цял етап, за да формулира само търсенето на онова, което сближава нациите. Авторът на статията осъжда биковитите глави, за които говори Николай Стайков в статията си „Действителна и мнима поезия“, отпечатана в „Литературен фронт“, бр. 42 от 1961 г. Цветан Стоянов, противно на Стайков, е на мнение, че хубавото трябва да се взема от всички култури, от всички страни. Статията завършва с цитат от стихотворение на Петко Р. Славейков:

Ето, нови дни настанаха,
те на смяна ни зоват.
Уморените заспаха.
Живите — те нека блят.

Следва и отговорът на Иван Бурин (статията „Не даваме Яна на турска вяра“ — „Литературен фронт“, бр. 6 от 1963 г.). Авторът твърди, че днешните селски поети са поети на пътя от парчето земя към блоковете и от биволите към тракторите. Обвинява опонентите си в интелигентщина, защитава селското начало в поезията, използвайки примери от Ботев, Яворов, Вазов, Ел. Пелин, Йовков, Караславов, Даскалов, Волен, Ив. Петров, Радичков, Стайков, Слав Хр. Караславов, Христо Кацаров, Марко Недялков. С тежки думи се нахвърля върху привържениците на свободния стих, оприличавайки ги едва ли не на измисленици на вярата.

Пенчо Данчев отбелязва, че разговорът за свободния и традиционен стих се спасява от безсмислието, като се превръща в разговор за националното в традицията и новаторството. Критикът напомни, че самият Бурин е писал срещу мнимата народност, намерила разпространение в годините на култа към личността. Данчев е против възкресяването на селските суеверия, предразсъдици. Но той е и против отъждествяването на Слав Хр. Караславов като поет с поета Иван Бурин. Слав Хр. Караславов според критика не е така замръзнал, въпреки придържането му към старите ценности. Пенчо Данчев смята, че Цветан Стоянов признава само модерната цивилизация и стеснява творчеството на поети като Левчев, Ст. Цанев. Особено е уязвим Цветан Стоянов според П. Данчев в ограничаване границите на националното и в изключителната апология на техническата цивилизация. В бр. 8 на „Литературен фронт“ Минко Николов печата обширна статия под заглавие „На разни адреси“. Всъщност под заглавието е „Съмнително ли е лицето на интелектуализма?“ Критикът не е съгласен с Бурин, който определя интелектуализма като чужда стока и в най-добрия случай като изсушен рационален ум. Минко Николов забелязва, че Иван Бурин не е наясно с основни понятия като екзистенциализъм, антироман, модерно, модернизъм и т. н. И в същото време с примери от съветската поезия и най-вече с анализа на знаменития филм „Иваново детство“ Минко Николов раз-

крива истинските черти на интелектуалното творчество. Той допълва, че благодарение на повишеното интелектуално съзнание режисьорът на „Иваново детство“ е предал така вярно и всестранно разкривената от фанатизма на войната детска душа. Минко Николов определя интелектуализма като интелигентност на чувствата и разбиранията на днешния писател. Специално разглежда стихотворението на Ханчев „Желязото и нежността“, с което се отрича вкаменелостта на идеите и сърцата. Не пропуска и стихотворението „Желязната ръкавица“ на Левчев. Критикът пише ясно: „В поезията по вълнува ходът на мислите по пътя на кръстните мъки към мисленето, отколкото готовите изводи.“ И заедно с това Минко Николов възразява на Цветан Стоянов, като добавя, че едностранчивото разглеждане на модерната цивилизация води до поевтиняване стандартите изобщо на модерното. Критикът е забелязал, че Цветан Стоянов някак подменя чудото на човешката индивидуалност, израсла в определен национален терен, в полза на конструирания универсален модел на светоусещането. Наистина да се обърне цялата поезия към техниката за сметка на богатото минало и традициите, е форма на нов догматизъм. И неслучайно Минко Николов изрича думите: „Да творим без фанатизъм на тема традиционно и модерно.“

В бр. 9 на „Литературен фронт“ от 1963 г. младите тогава поети Драгомир Шопов и Александър Шурбанов се намесват в спора, като печатат статията „Повече поети — различни и добри“. Те веднага отбелязват, че някои като Бурин неоправдано смесват понятията интелектуализъм, стил и свободен стих. Интелектуалният стил се отличава с неочакваните образи и сравнения, които заместват римата и метриката на класическия стих. Играта на абстрактна логика измества жизнената логика. Оттук и голямата условност.

Те припомнят мисълта на Уайлд: „Старинните историци ни поднасят възхитителна измислица под формата на факта; съвременните романисти ни поднасят скучни факти във вид на измислица.“ Ето защо според тях съгъстените абстрактни образи винаги са рожа на оригинално мислене. Двамата автори имат предпочитания към онази линия от развитието на поезията ни, която се застъпва от Ст. Цанев, Левчев.

Но когато у нас се води полемика на тема национално, новаторство и традиция, то и редакцията на „Литературен фронт“ в бр. 4 взема становище, с което припомня, че адмираира всичко онова, което служи на комунистическите цели. И заедно с това критиката дава възможност на талантливите писатели да осмислят по-добре насоката на своето творчество и да се замислят върху въпроса, за какво и за кого пишат. По такъв начин се доказва, че тази критика няма нищо общо с догматизма, действащ в полза на скуката, шаблона и еднообразието. Тъкмо това засягат и в изказванията си Георги Караславов, Ангел Тодоров, Максим Наимович, Иван Бурин, Пенчо Данчев, Георги Цанев, Ст. Ц. Даскалов, Б. Райнов, Ем. Манов, О. Василев, Мл. Исаев, Кр. Григоров, П. Зарев, Людмил Стоянов, В. Колевски и др.

Всички те, като имат предвид разцвета на талантите от 1956 г. насам, размаха на силите, многообразието на творческите стилове, единодушно изразяват вярата, че голямата литература е тържество на висшия комунистически идеал. И не се излъгват.

Критиката без страх от евентуално обвинение в догматизъм заговори чрез своя изтъкнат борец Георги Цанев за присъствието на големите идеи в литературата (статията „Новаторство и лъженоваторство“ — „Литературен фронт“, бр. 3 от 1963 г.). Цанев, без да злоупотребява с модните термини за съвременното светоусещане и светоразбиране, разглежда онова, което е наистина продължение на традицията, и онова, което е мода и поза. В същото време насърчи експериментите, които са продиктувани от дълбоки изживявания.

Априлският курс на насърчаване на строго индивидуалните изяви продължава. Така в бр. 43 в рецензията „Чудесното преображение на поета“ Веселин Йосифов говори за обновлението на стария поет Иван Мирчев. В бр. 50 на „Литературен фронт“ започват да се печатат откъси от сериозния антикултовски роман на А. Гуляшки „Седемте дни на нашия живот“. Така че илюзията на някои да се реставрира догматичното минало се оказват напразни.

Ново доказателство за настъпателното движение на литературата ни под знака на Април е отпечатването на редица артистични, изключително свободни в размислите, изящи в изпълненията разкази на Ивайло Петров. Тези разкази ще влязат малко по-късно в сборника „Малки илюзии“, който е прелюдия към написването на най-силната повест на Ивайло Петров — „Преди да се роди и след това“.

Постоянната тогавашна грижа е да се опази литературният фронт и от уклоните наляво, и от уклоните надясно. Ето защо се препечатва и статията на сп. „Комунист“ „Против догматизма и вулгаризма в литературата и изкуството“ („Литературен фронт“, бр. 39 от 1964 г.). И в духа на тази статия е и по-голямата полемична свобода на рецензиите. За стихосбирката „Пътуване към усмивката“ на Първан Стефанов излизат две рецензии в един и същ брой на „Литературен фронт“. Едната, на Иван Спасов, е озаглавена „Посока на пътуването — основание за тревога“. Критикът пише, че най-новата книга на Първан Стефанов издава обърканост и смут. Обратно впечатление добиваме от рецензията на Любомир Левчев („Впечатления от едно пътуване“). Левчев страстно доказва, че пътуването на Първан Стефанов е не само емоционално-съзерцателно и живописно, но и целенасочено. То е устремено към улавяне душевния трепет на съвременника. Левчев застъпва гледището, че обогатяването на поетичния поглед е в резултат не на объркана позиция, а на ползотворно изходно мирогледно начало. Така че в действителност се води борба и с онова, което е реализъм без брегове, и с онова, което е опростителство. Непрекъснато се напомня опитът на голямата съветска поезия (статията на Андрей Германов „Нашата съветска поезия“, бр. 45 на в. „Литературен фронт“ от 1964 г.). Авторът разглежда успешно създадената под редакцията на Христо Радевски библиотека „Съветски поети“. Андрей Германов разкрива възторга си от излизането на изтъкнатите съветски поети Демян Бедни, П. Тичина, Есенин, Багрицки, Твардовски, Брюсов, Светлов, Заболоцки, Мартинов, Смеляков, Винокуров и др. Статията е интересна не само с оценката на преводите, но и с характеристиката, която се прави на съветската поезия. Специално се посочва преводаческият принос на Радевски, Багряна, Далчев, Фурнаджиев, Муратов, Иван Давидков, Найденов Вълчев.

Априлската литература намира сили не само от преобразената действителност, но и от опита на съветската литература и на съветската литературна мисъл. В бр. 49 на „Литературен фронт“, 1964 г., Тончо Жечев публикува статията „Иво Андрич или краят на един призрак“. Предварително ще отбележим, че тази статия е последица от деветгодишното търсене на нашата литературна мисъл от Април 1956 г. насам да отговори на някои въпроси, свързани с пътя на развитието на литературата. И писатели, и критици, и теоретици се вълнуват от големия проблем: Запад, Балканите, Изток, по-точно интересува ги въпросът, как да се обогати националното своеобразие на литературата ни в сложните условия на XX в. Тончо Жечев не крие възторга си от органичния дъх на легендите, от източната приказност и от културната изтъкненост на новелиста и романиста Иво Андрич. Той е най-вече впечатлен от ярките романи на Иво Андрич „Травнишка хроника“, „Мостът на Дрина“, „Прокълнатиот двор“. С други думи, критикът е запленен от таланта на Иво Андрич да превежда националната разказвателна традиция на интернационалния език на идеите. Тук

Тончо Жечев вижда разковничето за успеха на Иво Андрич, който е едновременно националносамобитен и европейски писател. В този смисъл Тончо Жечев въвежда понятието „баронов комплекс“, говорейки за бягството на П. Берон от националната проблематика и насочването му към световната наука. Някои прибързано обявиха Тончо Жечев за апологет на провинцията, и по-точно — на теорията за духа на мястото. Всъщност Тончо Жечев с много пристрастие отстояваше възгледа за присъствието на региона в литературата. Може би от тук е впечатлението за представянето на този възможен начин за творчество като за единствен начин, който трябва да следват съвременните писатели. Вярно е, че Тончо Жечев, като се позовава на мисълта на Томас Ман, с възхищение говори, че немският провинциализъм в миналото с целомъдреността, вглъбеността и затвореността ражда музикалната и философската хармония. Ето защо той намира някакво сходство и с нашата провинция, която присъствува в оригиналното творчество на Емилиан Станев, Ивайло Петров, Радичков. Мисълта на Тончо Жечев е, че трябва да се преодолее чувството на малоценност и смело да се разкрие нашата провинция, която изобилствува с интересни нрави, интересен бит и преди всичко с оригинални характери.

Преди да се разгорещи дискусия по тези въпроси през 1965 г., „Литературен фронт“ още в първите си броеве публикува уводни оценъчни статии. Една от тях носи заглавието „Поетичен кръг — 1964“. Тук се говори за необходимостта от по-голяма поетична плътност от страна на Башев. Заедно с това се одобряват стихосбирките на Караангов, Дамян Дамянов, на Блага Димитрова, Марко Ганчев, Димитър Дублев. Но се правят критически бележки на Станка Пенчева и Лиана Даскалова (стихосбирките „Вселена“ и „Тракийка“). От тях се изисква по-голяма смелост. Не се отминават и стихосбирките „Сенките пътуват с нас“ на Слав Хр. Караславов, „Родов герб“ на Андрей Германов, „Пиринска балада“ на Евтим Евтимов, „Едно момче говори с баща си“ на Недялко Йорданов. За тези книги се пише в положителна светлина, набляга се на тяхното съвременно звучене и на талантливия им опит да изразят едно по-ново, адекватно на априлския период светоусещане. Тъкмо на тази тема е и статията „Образ и съвременност“ на Людмил Стоянов, посветена на романа „Двама в новия град“ на Камен Калчев. Още един път искаме да отбележим, че през тези години в центъра на вниманието е въпросът за по-разчупеното писателско мислене, което да е съобразено и с революционните изменения в живота, и с онова, което е последна дума в науката, философията, историографията, социологията. Нещастливо високо се оценяват романи като „Иван Кондарев“ на Емилиан Станев, „Двама в новия град“ на К. Калчев, „Седемте дни на нашия живот“ на А. Гуляшки.

И през деветата година от Априлския пленум литературната критика продължава да оглежда себе си („Литературната критика — боева и оперативна“, „Литературен фронт“, бр. 9 от 1965 г.). Всъщност провежда се разговор за литературната критика с участието на Д. Димов, Б. Нонев, П. Динев, Ст. Каролев, Здр. Петров, Др. Асенов, Л. Георгиев, Веселин Йосифов и др. Отделните участници говорят, че е настъпило времето, когато обект на критиката са отделни мнения или творбите, ликвидирана е практиката да бъдат сгромалявани самите автори. Каролев набляга на преодоляването на сектантско-догматичните грехове. Той отбелязва освобождаването на литературата от схематизма и появата на отделни стилове. Според Каролев за литературата ни ще се съди и по богатството на изразните средства — символиката, алегорията, и най-разнообразните форми на условността. Гошкин от своя страна отбелязва, че критиката прекалено много съзерцава авторите и жанровете. Гошкин говори за признаците на известно критическо обезоръжаване. Но и той отбелязва разнообразието на стиловете и в литературата, и в самата критика. Здравко Петров,

Иван Цветков, Др. Асенов, Л. Георгиев говорят за онези дискусии, в които няма да има предварителен арбитър и делене на участниците на свои и чужди. И през тази година продължава да се говори за съветската литература като за литература-възпитателка на новия човек. Конкретно се анализират творбите на Шолохов, Крутилин, Овечкин, Закруткин, Залигин, Трополюски. И от този ъгъл на оценка се осъждат псевдофилософските тенденции в литературата (статията „Пътища и пречки“ на М. Наимович — „Литературен фронт“, бр. 12 от 1965 г.). На прицел са творби на М. Берберов, Неделчо Драганов, Славчо Чернишев. Друг интересен момент е статията на Симеон Правчанов „За обикновения и за слабия човек и за слабостта на някои автори“. От една страна, се одобрява завръщането на обикновения човек в бележистиката („Чуждият човек“ на Л. Дилов, „Барикада от чували“ на Ив. Остриков, „Носачът на взрив“ на Ем. Калчев, „Третият по пътя“ на Коста Странджев, „Аромат на злато“ на Св. Бабаков, „Иов“ на Ил. Волен). Критикът добавя, че автори като Любен Дилов отъждествяват обикновения човек с познатия социално слаб индивид от миналото, който е наказан от несправедливата социална система. В повестта „Иов“ на Илия Волен критикът открива реалистичното пресъздаване на малкия човек, превърнал се в труженик, освободен от чувството за малоценност и от положението си на социална жертва. На тези единични отклонения от реализма в полза на дегероизацията се отговаря с публикуването на „Някои бележки за работата на идеологическия фронт“ на д-р. Тодор Живков (в „Литературен фронт“, бр. 14 от 1965 г.). Смисълът и значението на тези бележки е в извода, по силата на който априлската линия е линия на най-последователно и творческо провеждане на марксистко-ленинската идеология, на социалистическия реализъм, на партийността и народността. Акцентува се около сплотяването на писателите под знамето на партията посредством създадената обстановка на търпимост, толерантност и свободно творческо мислене. В тези бележки, които имат характера на равностметка и на програма за по-нататъшно развитие, се отделя място и на творческия облик на Съюза на писателите, и на реалното партийно ръководство, което се опира на взаимното доверие, уважение и на високата принципност.

Петър Пондев след публикуването на тези изключително важни бележки върху идеологическия живот разглежда въпроса за идеологическата осмисленост на писателските дискусии (статията „Идеология и дискусии“, „Литературен фронт“, бр. 15 от 1965). Пондев аргументирано говори, че идеологическата яснота е първото условие за успеха на една дискусия. В духа на желаната идеологическа настъпателност М. Наимович разглежда липсата на достатъчна жизненост и дързост в стиховете на онези млади творци, които са лишени от участие в обществения живот, от собствени дълбоки вътрешни изживявания. Но и в тази статия, като излиза от правилни положения, критикът е доста преднамерен в подбора на имената. Предпочита онези, които са по-беззащитни. Много по-убедителна е статията „Позиция на герой и позиция на автор“ на Симеон Правчанов („Литературен фронт“, бр. 26 от 1965 г.). Критикът след прочита на книгите „Писма без адрес“ на Лиляна Александрова, „Не бива да си уморен“ на Неделчо Драганов, „Седемте дни на нашия живот“ на Андрей Гуляшки, „Чуждият човек“ на Любен Дилов достига до извода за задължителното присъствие на точната и ясна авторова позиция. Критикът е за свобода при избора на формите на присъствие на авторовата позиция. Но когато липсва ясната позиция, критикът твърди, че авторът, без да желае, може да остави да доминира над всичко честният уморен герой, изгубил вяра в себе си и другите (романът „Двама в новия град“ на К. Калчев). Критикът вижда авторовата слабост в решението да обкръжи страдащия герой само с отрицателен персонаж. И по този начин да стесни самия жизнен терен. Каквито и възражения да

имаме спрямо тази констатация, не можем да отречем ролята на активната писателска позиция. Тук не става дума за задължително решение на разглежданите проблеми, а за умение да се маркират силите, които са в състояние да премахнат една или друга слабост в социалната организация на живота.

Изключително важната тема за традицията и новаторството е отново на страниците на „Литературен фронт“ (Тончо Жечев — „Старомодни мисли за новаторството“ („Литературен фронт“, бр. 28 от 1965 г.). Критикът направо порицава фетишизацията и по-точно смешната естетизация в редица творби. Жечев е против копирането на чужди похвати и пренасянето на чуждата душевност за сметка на онова, което е национална традиция, и онова, което е наша жизнена реалност. Той е ясен в твърдението, че новаторството не е ни по-малко, ни повече от съществуващото до него и оказало се духовно несъвършено. Тончо Жечев цени изключително Радичков, който се опира на националните традиции. У Радичков вижда онази насмешка, която крие и любов към миналото, и ирония към онова, което се явява застои в развитието на днешния живот. Но критикът не отминава и словесните еквилибристики на Радичков. Така че Тончо Жечев е за онова новаторство, чийто корен е реалното минало и реалното настояще на народа.

В това време на зрял размисъл се проявява недоубитият бабил на догматичната зараза. Така статията, озаглавена „За повестта „Авария“ и за други неща“, подписана с псевдонима Ж. Огнев, е инспирирано читателско писмо. С лека ръка героя на Ивайло Петров се обявява за човек, носител на пошлостта. А всъщност героят, позволил си една донжуановска закачка, е сам наказан, като за първи път е озарен от истинска любов, на която не се отговаря. Нима да се изобразява донжуановското начало в мъжката природа, е признак на пошлост? Но тази догматична проява е забравена, защото редакцията на „Литературен фронт“ веднага помества статията на Тодор Павлов „Истина и догма“. Не всяка истина е догма и не всяка догма е стара истина („Литературен фронт“, бр. 36 от 1965 г.). Тази статия критикува всички онези, които смятат, че придържането към една истина е белег на догматизъм. И обратно — статията предупреждава привържениците на нормативното мислене, че не всяка догма е истина.

Някак в съгласие с тази постановка е статията „Ненавременни размишления“ на Здравко Петров („Литературен фронт“, бр. 38 от 1965 г.). Критикът доказва, че преди да се говори за новаторство, трябва да се познават миналото и традицията. Разтревожен е от липсата на солидни исторически познания за нашето минало и от отсъствието на онзи поглед върху литературата, който я разглежда и като история на идеите, и като наука за характеристиките. Според него малко се говори за онази борба, която се води между душевния застои и героичното в историята. Здравко Петров е гневен спрямо онези, които не знаят духовната история на нашия народ. Така и досега според него д-р Пиколо, автор на книга за Демостен и личен приятел на Сент Бъов, е непознат за повечето българи. Той е недоволен и от онези съвременни дубълдоктори на науките, които като чичиковци обикалят чуждите университети и забравят, че новаторските стъпки „изхождат от незагълхналия глас на традицията“. И ненапрасно Здравко Петров мисли, че вечността най-добре се проявява в революционните мигове.

Борбата срещу изопачаването на новаторството се води конкретно (М. Наимович „За самоуспокоението и за шумотевицата“, „Литературен фронт“, бр. 40 от 1965 г.). Осъждат се маниерността и проявите на безидейност в лириката на Вана Петкова, Николай Кънчев и др.

Но след известна пауза в бр. 42 на „Литературен фронт“ от същата година излиза статията на Андрей Гуляшки „За националното своеобразие на литературата“. Всъщност това е доклад, четен пред теоретична конференция на пи-

сателите. Авторът говори за националния характер като зараждане, натрупване и отмиране на душевните черти. По този начин отхвърля теорията за вечните душевни качества на българина. Спира се подробно на общата основа, върху която израстват душевността и характерът — географския климат, наследствеността, езика, племенните черти. В светлината на марксизма с много примери доказва как общото, племенното, народностното, националното се пречупва през класово-социалното. Андрей Гуляшки е категоричен в мисълта, че националното своеобразие не е в общокласовата душевност. Изчезването на класовото разслоение води до изчезването на класовите наслоения в онова, което наричаме български дух, българска душевност. Националното своеобразие за Андрей Гуляшки е непрекъснат процес и непрекъснато движение. Националното своеобразие се проявява в онзи реализъм, който излиза от миналото, настоящето и бъдещето на нацията, като съхранява редица трайни черти и придобива непрекъснато нови. В бр. 43 от 1965 г. на „Литературен фронт“ се публикува и докладът на Тончо Жечев „Националната особеност в литературното развитие“. Размисълът на критика е по-необичаен, по-свободен и позадълбочен. Той развива мисълта си за застрашеното национално своеобразие от прекалените културни взаимодействия, от натиска на научно-техническата революция и от чувството за малоценност, което съществува при по-малките народи. Като се позовава на Иво Андрич и на други примери, той развива мисълта, че не трябва да бъдем много доверчиви към чуждите култури, защото понякога изостаналостта е творчески стимулатор. Търси връзката между етническото и всеобщото. Без да отрича класовата диференцираност и нейното влияние върху националната литература, критикът е за онази регионалност, изпълнена с народностни елементи и творчески наивитет, което за него е единствената най-добра предпоставка за създаване на национално своеобразна литература. Той илюстрира мисълта си с примери от творчеството на Ботев, Вазов, З. Стоянов, Елин Пелин, Караславов, Йовков. От съвременната литература се спира на новелата на Ал. Геров „Неспokoйно съзнание“. Привлича го ясният и светъл поглед върху най-трудните проблеми на човешкото състояние, свързани с боледуването на мисълта и с раздвоението. В простотата и искреността той вижда подчертано българския подход. Тончо Жечев надълго говори и за онзи интелектуализъм, който трябва да има национална окраска. Затова отхвърля всякаква преднамереност и подражание. Оценява положително онази интелектуализация, която се опира на самия живот, в романа „Тютюн“ на Димитър Димов. Но въпреки това акцентът е някак върху изостаналостта като творчески стимул.

И отново познатата му идея, че българската разказвателна традиция трябва да се преведе на езика на идеите и проблемите на века. В бр. 47 на „Литературен фронт“ от същата година националното своеобразие на литературата ни се обсъжда и от писателите Димитър Димов, Светослав Минков, Камен Калчев, Павел Вежинов, Емил Манов, Андрей Гуляшки, Ст. Ц. Даскалов, Д. Талев, С. Султанов, Ив. Цветков и др. В отделните изказвания проличават следните главни моменти: Националното своеобразие не може да се търси само в езика или най-малко в архаизмите. Изворите на националните се крият в улавяне на душевността и бита на народа, живеещ в сложна историческа ситуация. Националното своеобразие не е толкова в тематиката, колкото в светогледа и позицията на писателите. Еднакво едностранчиви са и опитите за абсолютизиране на регионалното, и превъзсяването на универсалността. Не по-малко едностранчив е възгледът за българската народност, за българската душевност, за българския национален характер като за неща, които са неподвижни, застнали. Интерпретацията на единния национален характер е в противоречие с фактите и с марксизма. Националното се проявява през приз-

мата на класовото. При липсата на единна световна култура то продължава в развитието на националните култури. Националното своеобразие на съвременния българин ще търсим в онова съзнание и мислене, в които научно-техническата революция и битката за социализъм ще имат решаващо значение. Наред с онова, което се е запазило като наследство от българската традиция, разбирана предимно като идея за живота. Тук е и онзи богат дух, който сякаш се губи, за да се прояви практицизмът. Но в крайна сметка след затихналото богомилско начало идва хайдушко-бунтовната проява, а сетне в новите времена — доминиращият революционен дух, свързан със социалистическите идеи. Така че повечето от писателите начело с Д. Димов опонират на Т. Жечев.

Не е правилно да се тълкуват единствено Кареловите българи от старо време, Вазовите чивовци, Елинпелиновите андрешковци и мечтатели, Йовковите самородни „екзистенциални“ философи като примери на вечни, истински българи. От друга страна — да се изключва истината, че в характеристиката на националното ни своеобразие има голямо място огромната народна жажда за знание и учение. Така че мнозина от изказалите се едновременно критикуват и теорията за духа на мястото, и девиза на Кръстьо Кулумджиев „Назад към Софроний Врачански“, издигнат в статията му „Новаторство и национална традиция“, отпечатана в сп. „Септември“, кн. 11 от 1964 г. Кръстьо Кулумджиев е ужасен от онези новатори, които са готови да разрушат националното своеобразие на литературата. Но истинска народническа илюзия е да се мисли, че може да се запази националното своеобразие, като се обградим от чуждите влияния, за да отстоим родовия герб, обредните ритуали и другите традиции. Това не е възможно.

През 60-те години Жан-Пол Сартр в едно свое интервю пише, че в Европа след Втората световна война се забелязват две тенденции в културното развитие. Едната тенденция е на изоставяне на националното своеобразие и на пълно подражание (Полша). Другата тенденция според него е обграждането с такива китайски стени, които не позволяват взаимодействие с другите култури (Албания). Третият път според него е път на социалистическата култура, който взема най-доброто от предшестващото развитие и го съгласува с онова, което е резултат от цялостното динамично развитие на века. Така че остава задължението да се създава климат за оцеляване на най-жизнеспособното от традиционните обичайни навици, което органически да се влее в новопреобразуваната културна и жизнена реалност.

Но след този малък коментар искаме да се върнем към отпечатаната в бр. 49 на „Литературен фронт“ статия на Цветан Стоянов „По повод духа на мястото“. Той разбира духа на мястото като пространствена характеристика, и по-точно — като определена географска ивица. Той също не се осмелява да отрече онзи път на развитие на литературата, който преминава от регионалното към националното и към общочовешкото. Но той е повече склонен да приеме по-универсалния път, изключващ наличието на региона, т. е. на провинцията. За разлика от Тончо Жечев и Кръстьо Кулумджиев той набляга на регионалното изключително като на привкус, като на атмосфера. В този смисъл той изключва онова регионално, което е материал за художествено претворяване. Цветан Стоянов е повече теоретик на онази универсалност, която изключва духа на мястото.

В разглежданата дискусия взема активно участие Иван Цветков. Неговото изказване е пропито от мисълта, че най-хубавата традиция е новаторството, което е самата същност на марксизма. Аргументирано припомня, че историята на човечеството и на човешката мисъл, в това число и историята на изкуството, се създават от новаторите, а не от замръзналите традиционалисти. Иван Цветков подробно говори за истинското новаторство и за псевдотрадицията.

За него най-хубавите традиции в съветската поезия са създадени от действителните новатори, като Маяковски и Есенин. Ударението на размисъла му пада върху идеята за вредата от онези, които само консумират традицията, без да я извисяват. Неговият патос, неговата правилна позиция се оглеждат в твърдението му: „Ленин е казал, че да пазиш едно духовно наследство, значи да го развиваш, а не да паразитствуваш върху него, да прикриваш с него собственото си безплодие. Науката и изкуството са поле за творческа дейност, поле за новаторската мисъл и талант, а не за манипулиране с цитати и повтаряне на банални истини. Да пазиш една традиция не значи да се превърнеш в ретроград, който при всяко подухване на свеж ветрец и раздвижване на облаците навлича черните галоши, разперва черния чадър на учителя Беликов и заплашва с готовата резолюция — „Вредно и опасно!“

В края на изброения от нас период 1962—1966 г. споровете се изострят. Причината е появата на сборника „Сатири“ на Константин Павлов. Критици като Максим Наимович направо говорят за едностранчиво възприемане на действителността, по силата на което всичко се отрича (М. Наимович. Герой или жертва — „Литературен фронт“, бр. 3 от 1966 г.). М. Наимович е първо смутен от тази обстановка, по силата на която всеки опит за критикуване на Константин Павлов се приема като посегателство. Признавайки му някои силни работи, той критикува доста остро неяснотата, мъгливостта на редица творби, които са рожба на хипертрофирано съзнание. М. Наимович открива у Константин Павлов пропусната възможност да търси свое място в живота и истината за хората. Той направо го обвинява в умозрително съчинителство, което заменя вика и болката. За съжаление тази характеристика е жестока, но нелишена от правдивост. И остро засилената полемичност не е в разрез с установяването на партийността, с развитието на демокрацията (докладът на партийното бюро на СБП, озаглавен „Свобода и отговорност“ — „Литературен фронт“, бр. 14 от 1966 г.). Тогавашният партийен секретар Георги Джагаров определя свободата като открито свързване на писателя с работническата класа и партията. Свободата на писателя според него е идейно въоръжение. С тези схващания се отговаря на нашумялата по онова време книга на френския ревизионист Роже Гароди „Реализъм без брегове“. И през 1966 г., по изреча на Джагаров, има отделни единици, които мислят, че литературата се отклонява от задачите. Това е вопъл по близкото догматично минало. Втората тенденция е по-скоро т. нар. антикултовска субективизация. И в същото време въпреки тези отклонения априлският път е устремен и плодотворен. Това е всъщност основната мисъл на Джагаров.

И като продължение ще посочим веднага утвърждаването на излязлата тогава повест „Цената на златото“ на Генчо Стоев като ярък нов момент в развитието на националната белетристика (Петко Тотев. Хиляди лири за един миг. — „Литературен фронт“, бр. 16 от 1966 г.). Неслучайно и последвалият отчетен доклад на Съюза на българските писатели, написан от Димитър Димов, е озаглавен „Литература и социалистическа правда“ („Литературен фронт“, бр. 18 от 1966 г.). Големият писател определи годините 1964—1965 като години на преобладаване на съвременната тема, на успешно демократизиране на жанровете, на богато стилово разнообразие (Андрей Гуляшки — „Седмемте дни на нашия живот“, Блага Димитрова — „Пътуване към себе си“, Илия Волен — „Йов“, Камен Калчев — „Двама в новия град“, Генчо Стоев — „Лош ден“, Дико Фучеджиев — „Гневно пътуване“, Николай Хайтов — „Шумки от габър“). Димитър Димов открива много нови елементи и в книгите на Антон Дончев, Генчо Стоев, Давид Овадия.

Като съществено допълнение можем да изтъкнем все по-конкретното навлизане в творчеството на Радичков, за чиито герои се твърди, че те никога

няма да се повторят в историята (С т о я н И л и е в. Геронте на Радичков. — „Литературен фронт“, бр. 25 от 1966 г.). От друга страна, като завоевание на априлската литература се посочва романът „Звездите над нас“ на Павел Вежинов, в който научното мислене се превръща в художествен проблем (Р о з а л и я Л и к о в а. Звездите сред нас. — „Литературен фронт“, бр. 26 от 1966 г.). За голяма изненада този изключителен роман и досега стои някак встрани. В бр. 28 от 1966 г. Боян Ничев в подробна статия определя Талевите романи като творби на социалистическата класика, така че критиката веднага се ангажира с онова, което е дълговечно. За подема на литературата, чийто източник е богатото мислене, ще съдим и по отпечатваните разкази на страниците на в. „Литературен фронт“ (Николай Хайтов — „Пътеки“, Й. Радичков — „Войничето“, К. Калчев — „Оръжието“). Всъщност тези разкази съвсем наскоро ще влязат в прочутите книги „Диви разкази“, „Барутен буквар“, „Софийски разкази“.

И заедно с това критиката е убийствено строга и нетърпима към стихотворството (Ч. Д о б р е в. Без божество, без вдъхновение. — „Литературен фронт“, бр. 30 от 1966 г.). Тук остро се критикува Иван Бурин за провяена стихотворна немара. И обратно — критиката е щедра към откритията (М и н к о Н и к о л о в. Пътуване с един пътник — автора. — „Литературен фронт“, бр. 40 от 1966 г.). Минко Николов, като прилага и опита си от изучаването на западните литератури, точно и вярно оценява романа „Пътуване към себе си“ на Блага Димитрова. Преди това той беше излязъл с обширна статия под заглавие „Завод за плашила“, в която разкриваше и силните, и слабите страни на западната белетристика, като се позоваваше на романите на Гюнтер Грас.

Но постоянната грижа е съвременната литература („Мисли за новия герой“ на Л. Стоянов, „Образи и герои“ на А. Гуляшки — в. „Литературен фронт“, бр. 43 от 1966 г.). Тези статии дават отпор на опита да се замени основният герой на епохата с възкресяването на малкия човек. Заедно с това се възразява и на тезата за съществуващите три типа комунисти — комунисти реакционери, комунисти конформисти, комунисти демократи. Тази теза принадлежи на Емил Манов („Моят герой в наше време“ — „Литературен фронт“, бр. 40 от 1966 г.). Своеобразен отговор е и докладът на Пантелей Зарев „Партията и литературата“ („Литературен фронт“, бр. 45 от 1966 г.). Зарев изтъква, че нашата литература е източник на познания на новото историческо съзнание на народа, активно подпомагащ политиката на партията. Оттук и изводът за реалното новаторство по отношение на съдържанието и формата на съвременната българска литература. Той подкрепя заключението си с примери от творчеството на Камен Зидаров, Стоян Загорчинов, Ем. Станев, Д. Талев, В. Мутафчиева, А. Дончев. Особено полезно се осланя на писателите, които ярко разработват съвременната тема (А. Гуляшки, К. Калчев, П. Вежинов, Б. Райнов, И. Петров, Н. Хайтов, Д. Фучеджиев).

Людмил Стоянов въз основа на „Горещо пладне“ на Й. Радичков и на романа „Звездите над нас“ на П. Вежинов отбелязва, че двамата писатели говорят от името на социалистическата общност, която гледа на отделния човек като на най-скъпоценното нещо на земята. Най-подробно разглежда новелата „Горещо пладне“ („Нови черти на социалистическия реализъм“ — „Литературен фронт“, бр. 48 от 1966 г.).

Но впечатлението за зрелост малко намалява с публикуването на статията на Л. Дилов „Невежа критика“. Писателят възразява на Любен Георгиев, отпечатал статията „Съвременни герои при съвременни обстоятелства“ — сп. „Пламък“, 1966 г., кн. 10. Дилов смята, че са подценени Ал. Геров, Б. Райнов, П. Вежинов, Й. Радичков, Д. Фучеджиев. Това е негово право, но саморазправата с критиката е ехо от отречения период.

Очертавайки хода и проявите на литературните мнения, изказани на страниците на „Литературен фронт“ през набеязания период, откриваме и синхрона, който съществува между вестника и останалите издания.

Така в сп. „Септември“ попадаме на статията „За сериозна критика“ на Кр. Куюмджиев (кн. 10 от 1962 г.). Предварително трябва да напомним, че Кр. Куюмджиев публикува на страниците на „Пламяк“ портрет на Валери Петров, в който признава, че той никога не е обичал този поет. Написаната с изключителна свобода на мислите и на образния слог статия извиква и admiration, и смут, и обръкване, и анатемосване. Ето защо М. Наимович се почувствува задължен да защити В. Петров от Кр. Куюмджиев. Той не можеше да допусне, че друг критик може да има по-друго мнение. М. Наимович като професионалист видя някои слаби моменти в статията на Кр. Куюмджиев, но застана на пиедестала на непогрешимостта. И затова Кр. Куюмджиев възрази остро, като нададе вик, че М. Наимович връща миналото, като подменя критиката с общата фразеология. Куюмджиев отхвърля обвинението, че представя в невярна светлина поезията на Далчев, Б. Райнов, Вутимски, Геров. Кр. Куюмджиев защитава правото да се навлиза конкретно в света на поета. И затова обратно на съществуващите мнения той проявява по-друго отношение, по-друг подход. Разбира се, някъде е прекалено личен, като подценява онова, което е момент на позиция и на защитавана концепция. Но заедно с това, за разлика от многото критици, той не се задоволява с декларацията, че В. Петров е поет-антифашист. Той иска да възпроизведе сложния път на Валери Петров за антифашистката позиция, като възкреси детството му, юношеството му, ранната му младост.

Случаят Кр. Куюмджиев — М. Наимович е типичен за пътя от тезисната критика към критиката, която се доближава до сърцето на поета. Независимо от увлечението Кр. Куюмджиев е прав, че поетичната личност не е сбор от слабости и постижения. Борбата според него е борба за излизане от статичността, от мъртвите схеми. Но цялото това раздвижване на литературното мислене е всъщност последица от вътрешното вгълбяване и узряване, което позволи да се открият ярко физиономичните критически книги и личностите на техните създатели. Лесно е да се долови, макар и да не се занимаваме в статията с изследването на тези книги, ще припомним, че реставрираната картина на журналистката критика би много избледняла, ако в онзи момент критическото мислене не би се реализирало в ярки книги. Става дума за трудове, като „По пътя на реализма“ (1960) и „Традиция и новаторство“ (1965) на Георги Цанев, „Стил и художественост“ (1958), „Богатството на литературния процес и социалистическия реализъм“ (1960), „Класика и съвременност“ (1961), „Панорама на българската литература“ в пет тома на Пантелей Зарев, „Войникът в строя и в литературата“ (1956), „Поезия в прозата“ (1957), „Езиковият шаблон в литературата“ (1958), „Герои и характери“ (1964), „Българи“ (1968) на Ефрем Каранфилов, „Догматизъм и правда“ (1961), „Съвременност и минало“ (1961) на Петър Пондев, „Въпроси на художественото майсторство“ (1963), „В света на прозата“ (1968) на Стоян Каролов, „Родени между две войни“ (1963) на Борис Делчев, „Христо Смирненски“ (1958), „Кризата в модерния роман“ (1964), „Б. Брехт“ (1963), „Между мъртвата точка и хуманизма“ (1967) на Минко Николов, „Четирима белетристи“ (1960), „Сатирици“ (1964), „Йовков и неговият свят“ (1968) на С. Султанов, „Съвременни образи и идеи“ (1964), „Идеи на прозата“ (1967) на Тончо Жечев, „Срещи с големи и малки“ (1962), „Асен Разцветников“ (1963), „Вечни спътници“ (1966) на Здравко Петров, „Едно поколение“ (1966) на Максим Наимович, „Профили в бяло и черно“ (1966) на Кръстьо Куюмджиев, „Профили и етюди“ (1968) на Милена Цанева, „Национална съдба и литература“ (1965) на Боян Ничев, и др.

Ще бъде истински пропуск, ако не отбележим и книги като „Поезията в настъпление“ (1961), „Силата на поезията“ (1961) на Емил Петров, „Въпроси на марксистко-ленинската естетика“ (1960), „Писатели и време“ (1962) на Пенчо Данчев.

Посочените книги, които са издадени в периода от 1956 г. до средата на шестдесетте години, са най-добър аргумент в полза на твърдението, че наистина априлската критика, макар и разглеждана в ограничен отрязък от време, е пълноценно самосъзнание на самата априлска литература. В тази си изјава критиката след Април 1956 г. действително води истински голям диалог за най-верния път на литературата ни като самопознание на развитото социалистическо общество.